

16

Det 21. århundrets velferdssamfunn

Eli Feiring

RETTFERDIGHET

Er noen fordelings-
prinsipper mer
rettferdige enn andre?

Er noen fordelingsprinsipper mer rettferdige enn andre?

Eli Feiring

Fafo

© **Forskningsstiftelsen Fafo 1999**

ISBN 82-7422-264-4

Omslagsillustrasjon: Jon S. Lahlum

Omslagsdesign: Kåre Haugerud

Trykk: Centraltrykkeriet AS

Innhold

Forord	5
Sammendrag	7
1 Tema	9
2 Bakgrunn	10
3 Kontraktteori og etisk konstruktivisme	13
3.1 John Rawls' rettferdighetsteori	14
3.2 Kontraktteoretisk konstruktivisme	18
3.3 Oppsummering	19
4 Innvendinger mot kontraktteoretisk konstruktivisme	20
4.1 Tom formalisme?	20
4.2 Et forsvar for liberale verdier?	22
4.3 Avansert intuisjonisme?	24
4.4 Oppsummering	25
5 Fra konstruksjon til rekonstruksjon?	26
5.1 Rawls' kantianske konstruktivisme	27
5.2 Barrys «Rettferdighet som upartiskhet»	28
5.3 Oppsummering	30
6 Avslutning	30
Litteraturliste	32
Publikasjoner fra Det 21. århundrets velferdssamfunn	34

Forord

Denne rapporten er et av sluttproduktene i prosjektet Det 21 århundrets velferds-samfunn. Prosjektet er finansiert av Landsorganisasjonen i Norge og Det norske Arbeiderparti i forbindelse med LOs hundreårsjubileum i 1999. Det er stor tematisk og faglig bredde i prosjektet, det spenner over temaer innenfor økonomi og arbeidsliv, hverdagslivet og det sivile samfunn, velferdsstatens tjenester, trygd og fordeling. I en rekke publikasjoner diskuteres hvordan det norske samfunn har utviklet seg de siste tiårene, og hvilke utfordringer og mulige veivalg vi står overfor på terskelen til et nytt årtusen.

Prosjektet inneholder bidrag fra forskere i Norge og fra utlandet. Det er stor variasjon i rapportenes omfang og dybde. Noen er basert på seminarinnlegg, mens andre resultatet av lengre utredningsarbeid. En fortegnelse over alle publikasjonene i prosjektet – til sammen 44 rapporter og hovedboka *Mellom frihet og felleskap* – finnes bakerst i rapporten.

Arbeidet på Fafo har vært organisert i en prosjektgruppe med Ove Langeland som prosjektleder. Prosjektgruppen har ellers bestått av Torkel Bjørnskau, Hilde Lorentzen, Axel West Pedersen, samt Jardar E. Flaa og senere Reid J. Stene. I arbeidet med prosjektet har vi mottatt nyttige og konstruktive kommentarer fra flere kollegaer på Fafo og fra andre miljøer. Jon S. Lahlum har på en profesjonell måte sørget for at rapportene kommer ut i en presentabel form. Prosjektgruppen takker oppdragsgiver som har gjort dette arbeidet mulig.

Oslo, april 1999

Ove Langeland

Eli Feiring

er NFR-stipendiat og arbeider med en doktoravhandling om fordeling av sykehus-tjenester i Norge

Takk til Alexander Cappelen, Andreas Føllesdal, Lars Fjell Hansson, Raino Malnes og Anne Julie Semb for kommentarer til et tidligere utkast. Takk til Fafos publia-sjonsavdeling ved Jon S. Lahlum for tilretteleggelse og korrekturlesning av ma-nuskriptet.

Oslo, juni 1998

Eli Feiring

Sammendrag

I denne rapporten diskuteres moderne rettferdighetsteori som et utgangspunkt for å vurdere fordelingsordningers verdigrunnlag. Våre oppfatninger og overbevisninger om hva som er rettferdig og urettferdig varierer, men dette bør ikke lede oss til å slutte at rettferdighet bare er et spørsmål om makt, tradisjon eller flertallets preferanser. I rapporten settes fokus på kontraktteoretiske tilnærminger til rettferdighet. Ifølge slike tilnærminger bør prinsipper for rettferdig fordeling konstrueres med utgangspunkt i en bestemt beslutningsmodell. Man tenker seg at berørte parter møtes for å bli enige om hva som er rettferdige fordelingsprinsipper. Beslutningssituasjonen er spesifisert med utgangspunkt i enkle forutsetninger om partenes motivasjon, disposisjoner og kunnskap, samt normer og regler som styrer og begrenser partenes målforfølgelse og informasjonstilgang. Alle berørte parter skal kunne godta forutsetningene for modellen. Prinsippene partene enes om, regnes som rettferdige. Rapporten setter søkelys på tre sentrale innvendinger mot slike tilnærminger: for det første påstanden om at kontraktteoretisk konstruktivisme fører til tom formalisme, for det andre påstanden om at bestemte normative premisser «smugles» inn i modellene og for det tredje påstanden om at kontraktteoretisk konstruktivisme bare er en avansert form for intuisjonisme. Videre pekes det på hvordan vi kan spore en videreføring av kontraktteoretisk konstruktivisme til modeller som legger vekt på en rekonstruksjon av liberale verdier. Rapporten konkluderer med at det er å foretrekke at kontekstuelle elementer vektlegges, og at det dermed er sentralt at modellenes normative utgangspunkt gjøres eksplisitt.

1 Tema

Kvinne, 49 år, brystkreft med spredning, ønsker stamcellebehandling i utlandet, men søknaden avslås. Mann, 79 år, behov for hjertetransplantasjon, venter i ti måneder før han får behandling. Mann, 19 år, schizofren, selvmordsforsøk før han får hjelp. Kvinne, 68 år, sover ikke om natten på grunn av store smerter i hoften. Hun har ventet 16 måneder på behandling. Hjemfylket vil ikke betale operasjon i nabofylket, til tross for at det i nabofylket er langt kortere ventetid for denne type inngrep. Pike, 14 år, spiseforstyrrelser. Hjemfylket har ingen institusjonsplasser i barne- og ungdomspsykiatri. Tilbys behandling under barnevernet.¹

I 1990 ble ventelisteordningen innført for å sikre en effektiv og rettferdig fordeling av sykehustjenester i Norge. Ifølge denne ordningen skal sykehustjenestene fordeles gjennom et køsystem. Pasienten skal registreres på en venteliste og eventuelt prioriteres fremfor andre på listen avhengig av hvor alvorlig syk og/eller funksjonsudyktig hun er, hvilken helsegevinst som forventes av sykehusoppholdet og i hvilken grad tiltaket forventes å være kostnadseffektivt (Forskrift om ventetidsgaranti av 27. juni 1997).

Hvordan kan vi gå frem for å evaluere om en slik fordelingsordning er rettferdig eller ikke? Dét er tema for to rapporter under fellesbetegnelsen «Om evaluering av fordelingsordningers verdigrunnlag». Den første rapporten [Feiring 1998] tar opp spørsmålet om hvor vi kan henvende oss for å finne et analytisk rammeverk som er fruktbart for å *beskrive* ordningen som skal evalueres. I den foreliggende rapporten rettes oppmerksomheten mot den *vrderende* delen av en slik evaluering. Problemstillingen er følgende: hvordan kan vi nærme oss hva som er rettferdige prinsipper for fordeling?

Fra vårt dagligliv vet vi at oppfatningene om rettferdighet varierer mellom folkeslag og fra en tidsepoke til den neste, og empirisk forskning viser at rettferdighetsoppfatninger varierer fra fordelingen av ett gode til et annet (se for eksempel Hochchild 1981, Walzer 1983, Elster 1992, Lorentzen 1995). Ofte oppdager vi sågar at vi ikke engang er enige med oss selv om hvordan et bestemt gode bør fordeles. Vi er til og med følsomme overfor hvordan spørsmålene om fordeling stilles (Tversky og Kahneman 1973, Frohlich og Oppenheimer 1992). Slike erfaringer har

¹ Eksemplene er konstruerte, men tilsvarende eksempler er ikke vanskelig å finne i mediaoppslag.

ledet enkelte til den postmoderne slutningen «anything goes». Andre har ment at det beste vi kan gjøre er å erkjenne at spørsmålet om rettferdighet i bunn og grunn er et spørsmål om hvem som sitter med makten. Sofisten Thrasymachus hevdet for eksempel at «Justice or right is simply what is the interest of the stronger party [...] of the established government» (Platon 1987:77/78). Mange har appellert til tradisjonen. I moderne rettferdighetsteori har blant annet Michael Walzer argumentert for at «All distributions are just or unjust relative to the social meanings of the goods at stake» (Walzer 1983:9).

Men er så det faktum at folks oppfatninger og overbevisninger varierer, grunn god nok til å la rettferdighet være et spørsmål om makt, tradisjon eller «tidsånden» for den saks skyld? Er det virkelig slik at det ikke er mulig å hevde at enkelte fordelingsprinsipper er mer rettferdige enn andre - uten å tilføye et relativistisk «for oss», «for meg»? Må vi nøye oss med å fastslå at vi mener ulike ting når vi bruker begrepet rettferdighet?

Thomas Chr. Wyller argumenterte nylig for at rasjonell kommunikasjon og meningsutveksling forutsetter et felles begrepsapparat og en felles forståelseshorison (Dagsavisen 20.5.1998). Men kan vi ikke bare registrere hva flertallet mener med «rettferdighet» og bruke dette som rettesnor? Jeg vil i det følgende slutte meg til Wyllers sentrale poeng: det faktum at tilhengere av en bestemt oppfatning finner den verdifull, kan være et faktum å registrere - men ikke automatisk å slutte seg til.

Hvordan kan vi da gå frem for å avklare og begrunne hvorfor noen prinsipper synes mer rettferdige enn andre? Dette er tema for rapporten.

2 Bakgrunn

Stadige oppslag i mediene forteller oss om urimelige prioriteringer i helsesektoren. Enkeltsaker brukes som eksempler på et helsevesen i krise, et helsevesen der pasienten verken er garantert å få en undersøkelse innen rimelig tid eller å få det samme behandlingstilbudet som andre pasienter med tilsvarende symptomer.

Spørsmålet om pengene brukes slik at helsetjenestetilbudet fordeles *rettferdig*, er hyppig tilbakevendende i den offentlige debatt - av flere grunner. Beskrivelsene av uverdige forhold i helsesektoren berører oss. Vi vet at sykdom og lidelse i hovedsak rammer tilfeldig og at det kan være vår egen eller våre nærmestes tur neste gang. Samtidig har det de senere årene vært økt fokusering på fellesskapets

muligheter for innsyn i, og kontroll av, de prioriteringer som foretas i helsevesenet. Vel en tredjedel av statsbudsjettet brukes på en samlet helse- og sosialsektor, penger som ellers kunne ha hatt en alternativ anvendelse. Med økt bevissthet rundt bruk av offentlige midler, følger også krav om vurderinger av fordelingsvirkninger.

Men hva mener vi egentlig med en rettferdig fordeling og prioritering i helsevesenet? Det viser seg at det ikke alltid er enkelt å bli enige om hva som er rettferdig og urettferdig:

- Mange synes for eksempel at eldre bør prioriteres før yngre, fordi eldre har kortere forventet levetid og dermed behov for å få behandling raskt hvis de skal ha noe glede av behandlingen. Andre vil tvert imot mene at det er en selvfølge at yngre bør prioriteres først, fordi deres livsplaner ennå ikke er realisert på samme måte som for de eldre. Andre vil komme til samme konklusjon med utgangspunkt i at yngre er mer produktive enn de eldre.
- Noen vil gi de kronisk syke et bedre tilbud på bekostning av akuttmedisinen, som de mener er blitt en arena for legers behov for å utøve «heltedåd». Andre synes at det er en skam at akuttmedisinsk mottak på lokalsykehuset foreslås nedlagt.
- Enkelte vil hevde at det er dypt urettferdig at samfunnet ikke gir et behandlingstilbud til en dødssyk kreftpasient, koste hva det koste vil, også der sjansen for overlevelse er minimal. Stikk i strid med dette vil andre argumentere for at bare pasienter som har en viss sannsynlighet for å bli friske, bør tilbys høykostnadskrevede behandling.

Det er selvfølgelig ikke bare i helsevesenet spørsmålet om hva som er en rettferdig fordeling av tjenestetilbudet står sentralt. For eksempel er fordelingen av barnehageplasser, studieplasser, arbeidsplasser og sykehjemsplasser gjenstand for rettferdighetsvurderinger på samme måte. Fordelingssituasjonene varierer langs mange dimensjoner - avhengig av hva som skal fordeles, av hvem, til hvem, når og på hvilken måte (Elster 1992, Lorentzen 1995).

Etiske tradisjoner har som oppgave å kaste lys over vanskelige problemstillinger. Få vil argumentere som Alf Ross for at «at påberåbe sig retfærdigheden betyder intet som helst andet end at give kravet en patetisk underbygging» (Ross 1953:359). Som et redskap for å balansere ulike krav på samfunnets goder mot hverandre, er det utviklet teorier om rettferdig fordeling. Teoriene skal gjøre det

klarere for oss hvordan mange og ofte tilsynelatende motstridende intuisjoner kan bringes sammen i prinsipper - prinsipper som kan brukes ved vurdering av grunnleggende trekk i samfunnets institusjoner.² Når vi støter på konflikter og uklarhet, prøver vi så å si å skifte gir til en mer prinsipiell og upartisk moralsk diskurs (Mouritsen 1996). Vi kan med andre ord skille mellom to nivåer for moralsk tenkning: det intuitive og det kritiske (Hare 1981). På det intuitive nivå vil våre intuisjoner om rettferdighet ofte være i konflikt, og vi er heller ikke sikre på hvilke typer prinsipper vi bør bruke når nye og ukjente fordelingssituasjoner oppstår. Det er derfor nødvendig å ta i bruk et kritisk nivå der vi ikke henviser til intuisjoner alene, men til systematisk argumentasjon.

Som et utgangspunkt kan det være nyttig å skille mellom to formål for normativ vurdering. Metaetikken fokuserer på spørsmål om hva som er normens kilde og hvordan vi skal kunne nærme oss sannhet og gyldighet. Ulike rettferdighetsteorier retter heller fokus mot hvordan vi skal finne en begrunnelse for fordelingsprinsipper som er moralsk bindende for samfunnets borgere. Dette kan gjøres på ulike måter. I samtidsfilosofien er det særlig to tilnæringsmåter som står mot hverandre:

- Det antas at det finnes ett eller flere rettferdighetsprinsipper som kan avdekkes ved nærmere analyse av for eksempel menneskenaturen eller tradisjonen. Prinsippene er blitt gitt almengyldig status (universalisme) eller tvert imot antatt å være gyldige kun for en bestemt gruppe mennesker (partikularisme)³. En kommunitaristisk tilnæringsmåte⁴ vil for eksempel legge vekt på at forskerens oppgave er å gjøre eksplisitt en allerede eksisterende kulturell konsensus om hvilke fordelingsprinsipper som er legitime og hvilke som ikke er det - og la ambisjonen om å finne en kontekstuavhengig begrunnelse for rettferdighet fare.

² Det er med andre ord ikke vår moralske vurdering av enkeltpersoners handlinger fokus er rettet mot.

³ Dette er en vanlig forståelse av begrepene universalisme/partikularisme, men begreppet brukes på flere måter i litteraturen (Se for eksempel O'Neill 1996). Ofte blandes universalisme med generalitet. Et universelt prinsipp regulerer alle like situasjoner på samme måte. Prinsippet trenger ikke dermed å være generelt: «Det er forbudt å drepe andre, unntatt i selvforsvar», er et universelt, men spesifikt prinsipp (Hare 1981).

⁴ Kommunitarianisme er liberalismens motpol i samtidsfilosofien. Representanter for denne retningen argumenterer (på ulike måter) for at sosiale og historisk forankrede normer, felles verdier, bør være normativ rettesnor for politisk styring.

- En ganske annen måte å begrunne fordelingsprinsippene på, er å argumentere for at prinsippene bør konstrueres ved hjelp av en kontraktteoretisk modell. Idéen er å finne en måte å velge prinsipper på som sikrer almen oppslutning om prinsippene. Modellen skal bestå av ukontroversielle, abstrakte forutsetninger om aktørene og valgsituasjonen, og en beslutningsprosedyre alle kan enes om. Fordelingsprinsippene som følger av modellen antas å være rettferdige og å være prinsipper alle må godta. Tilnæringsmåten kjenner vi igjen fra John Rawls' banebrytende arbeid «A Theory of Justice» fra 1971, og er mye brukt i moderne rettferdighetsteori (blant andre Gauthier 1984, Barry 1989 og O'Neill 1996).

Nettopp derfor gjør denne posisjonen krav på ekstra oppmerksomhet. Hva gjør den attraktiv? Vil det ikke være slik at den ene konstruksjonen kan være like god som en annen? Er det ikke også riktig at fremgangsmåten bygger på premisser som både er abstrakte og ideelle - og dermed i liten grad kan gi prinsipper som er anvendbare i det virkelige liv? Og har ikke denne tilnærmingen en liberal slagside? Disse innvendingene skal jeg diskutere nærmere i det følgende. Først presenteres imidlertid den kontraktteoretiske tilnærmingen nærmere.

3 Kontraktteori og etisk konstruktivisme

Etisk konstruktivisme er doktrinen om at *rettferdighet konstitueres av prinsipper som er gjenstand for berørte parters enighet i en spesifisert beslutningssituasjon* (Barry 1989). Begrepet konstruktivisme er av nokså ny dato i normativ teori. Tilnærmingen kan føres tilbake til John Rawls' etterhvert så velkjente rettferdighetsteori⁵ (Rawls 1971). I det følgende skal jeg skissere Rawls' teori (punkt 3.1). Deretter gir jeg en mer generell oversikt over kontraktteoretisk konstruktivisme (punkt 3.2).

⁵ Opprinnelig var det Ronald Dworkin som gav Rawls' fremgangsmåte betegnelsen konstruktivisme (Barry 1989).

3.1 John Rawls' rettferdighetsteori

I boken «A Theory of Justice» argumenterer John Rawls for at samfunnets grunnleggende fordelingsinstitusjoner bør reguleres i henhold til to (leksikalt ordnede) rettferdighetsprinsipper. Prinsippene beskrives slik:

«First: each person is to have an equal right to the most extensive total system of equal basic liberties compatible with a similar system of liberty for all.

Second: social and economic inequalities are to be arranged so that they are both:

- a. to the greatest benefit of the least advantaged, consistent with the just savings principle, and
- b. attached to offices and positions open to all under conditions of fair equality and opportunity».⁶

Det var ikke så mye prinsippenes substansielle innhold, som metoden Rawls benyttet for å komme frem til prinsippene, som skapte debatt i årene som fulgte. Prinsippene ble dels begrunnet i en rasjonell kontrakt: «[...] the principles of justice [...] are the object of the original agreement. They are the principles that free and rational persons concerned to further their own interests would accept in an initial position of equality as defining the fundamental terms of their association» (Rawls 1971:11). Med dette blåste Rawls liv i en kontrakteoretisk tradisjon med røtter tilbake til tidlige moderne tenkere som Hobbes og Locke, Rousseau og Kant. Innenfor denne tradisjonen antas kriteriet for prinsippenes gyldighet å være en kontraktuelt bestemt enighet mellom rasjonelle, frie og likeverdige aktører - en enighet som dermed avspeiler upartiskhet.⁷ Den kontrakteoretiske modellen bygger på to deler: for det første en fortolkning av valgsituasjonen og beslutningsproblemet aktørene står overfor, og for det andre et sett av prinsipper som det argumenteres for vil være gjenstand for en enighet. Hvorfor valgte Rawls denne tilnærmingen?

⁶ Prinsipp 2a kalles gjerne differanseprinsippet, mens 2b kalles prinsippet om sjanselighet.

⁷ Brian Barry hevder at rettferdighet ofte er blitt forstått som gjensidig enighet, og argumenterer for å skille denne forståelsen fra rettferdighet som upartiskhet (Barry 1989).

Hvorfor kontraktteori?

Svært forenklet kan vi oppsummere Rawls' argumentasjon på følgende måte:

Oppfatninger om hvordan samfunnsgoder bør fordeles er ofte i konflikt. Våre intuisjoner om rettferdighet er influert av vår egen situasjon og farget av tradisjoner og nåværende forventninger. Mange ulike prinsipper, som kan ha motstridende implikasjoner for handling, eksisterer side om side på det intuitive nivået for moralsk tenkning. Intuisjonistiske teorier har ingen eksplisitt metode eller prioriteringsregler for å veie slike prinsipper mot hverandre. Derfor bør slike teorier unngås, sier Rawls.

Et rettferdighetsbegrep kan heller ikke avledes fra selvinnlysende sannheter, argumenterer han. Enkeltintuisjoner er ikke «clues to the nature and existence of more abstract and fundamental moral principles, as physical observation are clues to the existence and nature of fundamental physical laws.» (Dworkin referert i Barry 1989:275). Rawls følger dermed et tradisjonelt skille mellom «er» og «bør»: vi kan ikke slutte fra prinsippenes historiske tilblivelse til deres moralske gyldighet. Denne distinksjonen følger fra Hobbess argument: Selv om samfunn hittil har vært bygget som hus på sand, kan vi ikke slutte av dette at det bør være slik (Poulsen 1996:132). Så hvordan kan vi vurdere om våre tradisjonelle rettferdighetsoppfatninger og våre forventninger er legitime?

Begrunnelsen bør være «a matter of mutual support of many considerations, of everything fitting together into one coherent view», argumenterer Rawls (Rawls 1971:21). Kontraktteori kan gi et slikt rammeverk. Den er en idealteori som gjør oss bedre i stand til å få et systematisk grep om problemene, fokusere våre oppfatninger og «teste» våre intuitive overveielser, hevder han.

Valgsituasjonen, beslutningsproblemet og argumentasjonen for prinsipper

Rawls tar utgangspunkt i en moderne versjon av kontraktsteori. Tilnærmingen er et tankeeksperiment modellert som en hypotetisk beslutningssituasjon. Han tenker seg følgende: Rasjonelle aktører deltar på et kontraktsmøte for å bli enige om et rettferdig prinsipp for fordeling av gevinstene av sosial samhandling – nemlig såkalte primærgoder som frihetsrettigheter, muligheter, inntekt og velstand. Aktørene forutsettes å kunne resonnerer moralsk. I dette ligger at de har evne, mulighet og ønske om å finne prinsipper alle kan godta, og til å forstå og etterleve prinsippene som velges. Alle har generelle samfunnskunnskaper: de vet at evner er ulikt fordelt, at mennesker har forskjellig risikovilje, at det finnes mange ulike oppfatninger om hva som er det gode liv, og at enkelte posisjoner i samfunnet er

betydelig bedre eller verre enn andre. Aktørene er på den annen side *fratatt informasjon som kan legge partiske føringer* på valget av fordelingsprinsipp. Selv om de vet at hver og en har individuelle livsplaner, vet de ingenting om innholdet av egne oppfatninger og målsettinger, eller om sine egne naturlige og sosiale fortrinn eller ulemper. De velger med andre ord under et slør av uvitenhet.

Hvilke prinsipper vil aktørene i en slik beslutningssituasjon enes om? Rawls konkluderer med de tidligere nevnte prinsippene ut fra følgende begrunnelse:

Valget av fordelingsprinsipp foretas under et slør av uvitenhet som er så tykt at alle aktører blir identiske. Denne modelleringen av beslutningssituasjonen fører til at valget kan beskrives som et individuelt rasjonelt valg under usikkerhet. Aktøren vil da benytte en maximin-strategi - velge som om hun selv ville havne i verste mulige tenkte posisjon og velge fordelingsprinsipper som sikrer at denne posisjonen blir best mulig. Dermed følger disse to prinsippene med nødvendighet som et unikt, individuelt rasjonelt valg under usikkerhet, hevder Rawls.⁸

Konstruksjonens begrunnelse

Rawls begrunner sin fortolkning av valgsituasjonen og beslutningsproblemet ut fra to hensyn. For det første argumenterer han for at modellen bygget på enkle og abstrakte forutsetninger *alle* kan godta, såkalte «reasonable philosophical conditions». Han forutsetter at det er en bred enighet om at rettferdighet må velges med utgangspunkt i bestemte betingelser, og antar at tre betingelser er sentrale:

- *Pluralitet*: Vi har alle oppfatninger om hva det gode liv betyr for oss og vi har ulike mål vi ønsker å forfølge. Derfor er vi ikke alltid enige om hvordan gevinsten av sosial samhandling skal fordeles. Med Kant hevder Rawls at «det rette» har forrang fremfor «det gode»: kontrakten skal gi oss en felles ramme vi kan forfølge våre målsettinger innenfor.
- *Upartiskhet*: Selv om premissene for våre oppfatninger om rettferdighet kan være forskjellige, kan vi likevel enes om fordelingsprinsipper som kan regulere samfunnsinstitusjonene og gi oss mulighet til å forfølge våre livsplaner. Prinsippene må da være rimelige og generelt akseptable for alle parter. For å oppnå dette, bør det ikke være tilgjengelig irrelevant informasjon som kan påvirke valget av prinsipper på en partisk måte. Aktørene bør være ukjente med sine

⁸ Denne konklusjonen har selvfølgelig vært gjenstand for stor kontrovers, spesielt på grunn av den implisitte forutsetningen om risikoaversjon.

sosiale og naturlige fortrinn. De skal ha like rettigheter i valgprosedyren. Bare da kan upartiskhet sikres.

- *Rasjonalitet*: Prinsippene bør begrunnes som et rasjonelt valg gitt en nærmere bestemt beslutningssituasjon. Slik vil konstruksjonen gi en endelig løsning.⁹

For det andre antar Rawls at modellen kan begrunnes i det han kaller en *reflektert likevekt*. Han argumenterer for at beslutningssituasjonen bør samsvare med våre veloverveide intuisjoner om hva som er en rimelig situasjon for valg av rettferdighetsprinsipper. Han tenker seg at prinsippene som følger av konstruksjonen kan «testes» mot våre overbevisninger om hva som er rettferdig fordeling i mer bestemte situasjoner. Hvis vi ikke kan godta prinsippenes implikasjoner når de utvides til anvendelse i vanskelig situasjoner, bør vi reformulere prinsippene, slik at de støtter nye vurderinger - heller enn å avskrive dem, hevder han. Samtidig er dette en «test» på våre intuisjoner: vi bør også være villige til å revurdere intuisjonene våre når vi ser utfallet av konstruksjonen. Veloverveide intuisjoner og moralske prinsipper vurderes med andre ord mot hverandre slik at de til slutt samsvarer i en reflektert likevekt. Rawls argumenterer for at hans egne prinsipper kan møte en slik «test». - «I shall not, of course, actually move through this process», sier han, «Still, we may think of the interpretation of the original position that I shall present as the result of such a hypothetical course of reflection» (Rawls 1971:21).

Teorien ble møtt av ulike innvendinger. Flere stilte seg kritiske til hvorvidt valget av fordelingsprinsipper ville bli foretatt slik modellen predikerer og argumenterte for at andre fordelingsprinsipper ville bli foretrukket gitt modellens forutsetninger. Mange stilte også spørsmål ved teoriens forutsetninger. I denne sammenheng er det nok å merke seg at det i kjølvannet av de kritiske innvendingene ble utviklet flere varianter av kontraktteoretisk konstruktivisme. David Gauthiers «Moral by Agreement» (Gauthier 1984), Brian Barrys «Justice as Impartiality» (Barry 1989) og Onora O'Neills «Towards Justice and Virtue» (O'Neill 1996) er gode eksempler.

Også Rawls selv reviderte senere tilnæringsmåten. Metoden ble spesifisert som «kantiansk konstruktivisme» (Rawls 1980), i henhold til introduksjonen av et kantiansk personbegrep. Valget av prinsipper ble nå foretatt av en person som er bærer av den liberale arv og representerer borgere i moderne, demokratiske

⁹ Rawls har senere forlatt denne betingelsen: «It was an error to describe a theory of justice as part of the theory of rational choice» (Rawls 1985:230).

samfunn. Jeg skal komme nærmere tilbake til dette i punkt 6.1. Først skal jeg imidlertid gi en oversikt over kontratteoretisk konstruktivisme mer generelt.

3.2 Kontrakteoretisk konstruktivisme

Felles for kontrakteoretiske, konstruktivistiske tilnærminger er at de fastholder at prinsippene kan begrunnes i en kontrakt mellom berørte parter. Utgangspunktet er at intuisjoner alene ikke bør betraktes som preferanser som ikke begrunnes. Slik R.M. Hare sier: «We wonder whether our intuitions are giving us the right answer, so we ask for a way of deciding «objectively» what is the right answer» (Hare 1981:213).¹⁰ Kontrakteoretisk konstruktivisme er et forsøk på å finne et felles grunnlag for argumentasjon - en prosedyre for å avgjøre hvilke prinsipper som bør anvendes på tross av sprikende intuisjoner.

Beslutningssituasjonen

Tankemodellen er som følger: Aktører kommer sammen for å bli enige om prinsipper for rettferdig fordeling. Aktørene vet at det vil være en gevinst å fordele dersom de samarbeider sammenlignet med en situasjon der ingen samarbeider. Spørsmålet er hvordan gevinsten av samarbeidet bør fordeles. Aktørene beskrives med utgangspunkt i enkle forutsetninger om motivasjon, disposisjoner og kunnskaper. Beslutningssituasjonen beskrives med utgangspunkt i normer og regler som styrer og begrenser aktørenes målforfølgelse og informasjonstilgang.

Prinsippet eller prinsippene som velges bestemmes som rettferdig(e) uansett utfall (Barry 1989). Det er i utgangspunktet åpent hvorvidt utfallet er unikt, eller om flere utfall kan være akseptable. Beslutningssituasjonen kan spesifiseres på ulike måter, men slik at det er mulig å komme frem til prinsipper for rettferdig fordeling. Det bygges med andre ord inn normative premisser som antas å være et *rimelig* utgangspunkt for å resonnerer omkring rettferdighet.¹¹ Rawls' valgsituasjon er for eksempel modellert, som vi har sett, slik at aktørene er fratatt informasjon om naturlige eller sosiale fortrinn som ellers ville gjort det mulig å påvirke valget av

¹⁰ Hare er imidlertid av den oppfatning at for eksempel Rawls' konstruktivisme *ikke* gir oss en slik prosedyre.

¹¹ Dette følger av distinksjonen mellom «er» og «bør»: Prinsippet skal angi en *deskriptiv egenskap* som gir grunnlag for å avgjøre i hvilke tilfeller prinsippet skal komme til anvendelse, og et *normativt premiss* som hjemler relevansen av denne egenskapen (Wetlesen 1986).

rettferdighetsprinsipper til egen fordel (Rawls 1971). Gauthier har foreslått beslutningssituasjonen som en forhandling der aktørene har full informasjon om egne evner og preferanser, men hvor forhandlingen reguleres slik at aktørene ikke kan forverre situasjonen for andre, unntatt hvis dette er nødvendig for å unngå samhandling som forverrer alles situasjon og dermed ens egen (Gauthier 1986). Barry argumenterer på samme måte for at aktørene bør kjenne sin identitet, men foreslår at hver aktør gis vetorett over ethvert forslag (Barry 1989).

Hard og myk konstruktivism

Når beslutningssituasjonen først er spesifisert, kan det videre stilles mer eller mindre spesifiserte krav til aktørens motivasjoner. Barry (1989) skiller mellom «hard» og «myk» konstruktivism avhengig av aktørforutsetningene. I den harde varianten forutsettes aktørene å være rasjonelle og motivert av egeninteresse. Det er konstruksjonen av beslutningssituasjonen som legger etiske begrensninger på aktørens valg. Rawls' og Gauthiers teorier hører hjemme i denne kategorien. Barry kaller denne tilnærmingen «rettferdighet som gjensidig enighet».

I den myke formen forutsettes aktørene kapasitet og vilje til å ta hensyn til moralske overveielser som kan komme til å moderere deres forfølgelse av egeninteresse. Aktørene kan for eksempel vites å være motivert av et ønske om å nå frem til prinsipper ingen med rimelig grunn kan avvise. Barrys egen teori om rettferdig fordeling er modellert på denne måten. Denne tilnæringsmåten kaller han «rettferdighet som upartiskhet», etter aktørens motivasjon for upartiske vurderinger.

I den harde varianten er det med andre ord konstruksjonen av selve beslutningssituasjonen som skal begrense ikke-moralske valg. I den myke formen legges nok en forutsetning til: i kontraktsforhandlingene kan aktøren overbevises om å ivareta hensyn til andre parters interesse på bekostning av sine egne. Dermed modelleres valgsituasjonen som en debatt heller enn en forhandling (Barry 1989).

3.3 Oppsummering

To betingelser må med andre ord oppfylles for at fordelingsprinsippene skal være rettferdige i henhold til kontraktteoretisk konstruktivism:

- Prinsippene skal kunne aksepteres av alle som forventes å samhandle og som dermed vil stå overfor en gevinst som skal fordeles. Denne (nødvendige) betingelsen kan komme til uttrykk på noe ulike måter, avhengig av hvilke aktører

som vil bli berørt (se for eksempel Rawls 1971, 1980, 1985, 1987 og 1993, Gauthier 1986, Barry 1989, O'Neill 1996).

- Men denne betingelsen er ikke tilstrekkelig. Prinsippene må følge av en bestemt kontraktsituasjon som angir en prosedyre for hvordan vi skal velge mellom ulike enkeltintuisjoner. Konstruksjonen kan modelleres som en beslutningssituasjon som er spesifisert slik at prinsipper som velges rasjonelt av frie og like aktører, vil aksepteres som rettferdige.

4 Innvendinger mot kontraktteoretisk konstruktivisme

I dette avsnittet skal jeg diskutere tre innvendinger mot kontraktteoretisk konstruktivisme:

- For det første er det blitt hevdet at modellenes utgangspunkt i abstrakte forutsetninger om aktører og valg av prinsipper, bare kan føre til tomme, formale prinsipper som er lite egnet for rettledning i faktiske fordelings situasjoner (punkt 4.1).
- For det andre er slike tilnæringsmåter på samme tid blitt kritisert for å bygge på ideelle forutsetninger. Det «smugles» med andre ord inn bestemte normative premisser i modellen. Resultatet blir et forsvar for liberale verdier (punkt 4.2).
- Denne innvendingen henger sammen med en tredje innvending: kanskje er slike tilnæringer ikke annet enn en form for avansert intuisjonisme? (punkt 4.3).

4.1 Tom formalisme?

Som vi har sett, bygger kontraktteoretisk konstruktivisme på *abstrakte* og *enkle* forutsetninger om aktørene og valgsituasjonen. Begrunnelsen for en slik tilnærming ligger i forsøket på å finne et utgangspunkt for tenkning om rettferdighet som alle kan enes om. Det antas at prinsippene som følger av konstruksjonen også skal kunne være alment akseptable. Men er det i det hele tatt mulig å konstruere prinsipper som skal gi veiledning i faktiske beslutninger fra et slikt utgangspunkt?

Kommunitære tenkere, som Charles Taylor (1979), Allidair MacIntyre (1981) og Michael Sandel (1992), har hevdet at selve ideen bak kontraktteoretiske tilnærminger er forfeilet. En verdi som rettferdighet er kort og godt ikke gjenstand for valg! Dette skyldes at det ikke er mulig å «komme bak» eksisterende praksiser og tradisjoner når prinsipper skal velges. Praksiser og tradisjoner er konstituerende for vår identitet. Selvet kan ikke løsrives fra enhver sosial kontekst, slik kontrakteorien hevdes å forutsette. En aktør som forstås uavhengig av sosiale relasjoner blir en atomisk skikkelse, et spøkelse uten identitet, og kan verken velge autonomt eller konstruere prinsipper på en fornuftig måte.

En rettferdighetsteori kan derfor ikke begrunnes i en «tynn» teori om det gode. Det er rett og slett ikke mulig å delta i en moralsk diskurs uten en oppfatning om det gode liv. Det etiske språket er meningsløst hvis det ikke er en del av et moralsk univers begrunnet i en tradisjon. Universelle termer som rettigheter og plikter er bare rasjonelt forståelige for oss på bakgrunn av den tradisjon vi er en del av. Å ta utgangspunkt i abstrakte forestillinger om mennesket og samfunnet, fører til en begrunnelse for prinsipper som kun kan være av *formal* karakter - og som dermed ikke kan ta hensyn til relevante ulikheter mellom mennesker og situasjoner. Prinsipper, normer og institusjoner uten grunnlag i konkrete kulturelle kontekster vil ikke kunne være bindende for oss - kun våre felles dyder får oss til å oppfatte oss som en del av et kulturelt fellesskap med de forpliktelser overfor andre som dette innebærer.

Denne kritikken har uten tvil noe for seg. Det den kontraktteoretiske konstruktivismen vinner i enkelhet og presisjon, mister den i substansielt innhold. Også en annen type kritikk er verdt å merke seg. Onora O'Neill kritiserer idealtyper som vi finner hos Rawls ut fra følgende resonnement: normativ teori bør ikke bygge på ideelle forutsetninger og premisser fordi avviket mellom kravene til handling normene foreskriver og faktisk mulig handling blir for stort (O'Neill 1996). O'Neill argumenterer for at idealmodeller ikke kan gi prinsipper som er anvendbare for regulering av institusjoner som ikke tilfredsstillende de idealiserte premisser som modellen bygger på. Mens det i positiv teoridannelse er slik at det er selve modellen som endres hvis det er stor avstand mellom teori og virkelighet, er det jo nettopp institusjonene eller handlingene som bør endres hvis den normative teorien foreskriver et prinsipp institusjonene eller personene ikke følger.

At idealiseringer kan være et problem i de tilfeller der formålet med normativ teori er å gi retningslinjer for (fremtidig) individuell handling, lar seg neppe understå. Men jeg synes ikke at det er like opplagt at denne kritikken er like relevant

i de tilfeller der analysens hensikt er en kritisk vurdering av eksisterende institusjoner. For er det ikke nettopp slik at idealmodeller kan kaste lys over eksisterende praksis ved å vise hvilke prinsipper vi bør velge hvis vi vektlegger premisser som er typiske, heller enn partikulære, for fordelingssituasjoner? Det kan argumenteres for at det *metodologisk* kan være fordelsaktig å velge en slik fremgangsmåte. Hensikten med idealmodeller er å oppnå større klarhet, stringens og sikkerhet i hypotesedannelsen: hvordan ville vi velge gitt enkle og abstrakte forutsetninger? Dermed kan eksisterende institusjoner og praksiser vurderes fra et mindre partikulært ståsted, og de spesielle kjennetegn ved tradisjonen vil synliggjøres. Gitt interesser og verdier i konflikt, bør vi finne en metode for å enes om en felles målestokk - en metode som gjør det mulig for oss å finne normer vi kan enes om å la begrense våre handlingsmuligheter til beste for alle.

Tankeskjemaet kjenner vi igjen fra Max Webers argumentasjon for bruk av idealmodeller i positiv teoridannelse. For Weber var det essensielt at konstruksjonen skulle erstatte en «verdilatet» forskning. Ved å aksentuere og abstrahere elementer som syntes typiske (heller enn lovmessige), konstrueres idealtyper som er generelle for menneskelig handling under ideelle betingelser uavhengig av tid og sted. «The more sharply and precisely the ideal type has been constructed, thus the more abstract and unrealistic in this sense it is, the better it is able to perform its methodological functions in formulating the classification of terminology, and in the formulation of classifications, and of hypotheses», argumenterer Weber (Weber 1978:21).

Imidlertid kan det synes som om det ikke er generelle premisser som ligger til grunn for idealmodellen slik vi finner den i konstruktivistiske tilnæringsmåter, men heller et sett av verdier vi kan enes om som et utgangspunkt. Dette fører oss over til et annet poeng: kontraktteoretisk konstruktivisme er kanskje ikke fullt så abstrakt og universell som den kunne synes ved første øyekast. Denne kritikken ble faktisk fremført fra samme kommunautaire leir som kritikken refert til ovenfor.

4.2 Et forsvar for liberale verdier?

Samtidig som den kontrakteoretiske tilnærmingen blir kritisert for å være abstrakt, blir den kritisert for å bygge på ideelle premisser og dermed langt fra være så verdinøytral som forsvarere av tilnærmingen vil ha det til. For er det ikke

nettopp slik at skillet mellom politikk og livsverdenen for øvrig¹², toleranse overfor ulike oppfatninger om det gode liv, forestillingen om upartiskhet som grunnlag for rettferdighet, forutsetningen om at aktørene er kapable til å gjøre rasjonelle valg av verdier, samt forutsetningen om aktørenes gjensidige uavhengighet, kun er en modellering av liberale verdier som autonomi, frihet og likhet?

Kontraktteoretisk konstruktivisme, som pretenderer universalisme, gir dermed en begrunnelse for den liberale tradisjon, hevder kommunitaristene. Det er ikke slik at *alle* kan finne forutsetningen for modellene rimelige. Tvert imot vil de som ikke hører hjemme i den liberale tradisjon, være fremmedgjorte. Begrunnelsen er intet annet enn «et bestemt samfunns synspunkt, snarere end et arkimedisk punkt i himmelens stjerner eller moralens lov»! (Mouritsen 1996:170).

Den kommunitære kritikk er derfor også utformet som en normativ kritikk av liberalismen. Forestillingen om en sosial kontrakt forutsetter en prekontraktuell etikk som understøtter tesen om individuell likhet og autonomi. Liberalismens vektlegging av rettferdighet ses i seg selv som feilslått. Den kontraktteoretiske tilnæringsmåten kritiseres for å idealisere individualisme ved sitt frihetsideal. Når ikke selvet ses konstituert av en kulturelt betinget moral, fremmes forestillingen om uforpliktende selvrealisering. Det liberale prosjekts fokus på rettigheter og valgfrihet oppmuntrer liberale borgere til å bli selvcentrerte, privatiserende, rett-haverske og egoistiske (Mouritsen 1996). Dermed nedprioreres samfunnsmedlemmenes ansvar overfor hverandre (Sandel 1982).

Det er etter mitt skjønn ganske opplagt at kontraktteoretisk konstruktivisme aksentuerer liberale verdier. Spørsmålet er om dette er en innvending som bør føre til at hele tilnæringsmåten forkastes - eller om det tvert imot er slik at «feilen» ikke består i selve det normative grunnlaget for modellen, men heller i motviljen mot å være eksplisitt med hensyn til hvilket utgangspunkt det faktisk bygges på. Nyere forsøk på kontraktteoretisk konstruktivisme har tatt opp i seg kommunitaristenes kritikk og nettopp presisert det liberale utgangspunktet for modellen. Jeg skal komme tilbake til dette etter først å kommentere en innvending som henger nøye sammen med spørsmålet om tilnærmingen er et forsvar for liberale verdier. Denne innvendingen kan formuleres slik: Er kontraktteoretisk konstruktivisme bare en metode for å artikulere partikularistiske intuisjoner om bestemte tilfeller og dermed en form for «avansert» intuisjonisme?

¹² Politikken oppfattes som en autonom aktivitet med en egen logikk, og et instrument for å frembringe og beskytte rimelige oppfatninger om det gode liv (Pedersen 1996)

4.3 Avansert intuisjonisme?

Som vi har sett, argumenterer Rawls for at formålet med konstruksjonen er å redusere intuitive vurderinger - ved å angi en prosedyre for veiing av intuisjoner og prinsipper i konflikt. I «A Theory of Justice» bruker han tre ulike argumenter for å vise hvordan modellen kan skilles fra intuisjonistiske tilnærminger (Rawls 1971:41):

- Prinsippene vil velges som et endelig, rasjonelt valg i en situasjon som ivaretar rimelige betingelser for valg av rettferdighetsprinsipper.
- Prinsippene er leksikalt ordnet og angir dermed en bestemt prioriteringsrekkefølge av prinsippene.
- Prinsippene er i overenstemmelse med våre veloverveide intuisjoner i en reflektert likevekt.

Men er det ikke slik at begrunnelsen for valgsituasjonen og beslutningsproblemet hviler på intuisjoner? R.M. Hares kritikk av Rawls tar utgangspunkt nettopp i dette: «Rawls then proceeds [...] to use appeals to intuition at all the crucial points in his arguments», sier Hare. Retorisk fortsetter han med følgende: «It may be asked at this point why I keep going on about intuitionism. Is it not a long-exploded doctrine which nobody now supports? This, regrettably, is not the case. True, few philosophers are prepared to own to the name «intuitionist»; but the great majority use arguments which would have no cogency unless intuitionist assumptions were made. Professor Rawls (1971) is a good example.» (Hare 1981:75). Intuisjoner må, og bør, brukes i moralsk tenkning, argumenterer Hare, men også de substansielle moralske intuisjonene som binder argumentene sammen må begrunnes. Ellers vil modellen bare være et uttrykk for forfatterens egne holdninger han håper andre vil akseptere.

Det er vanskelig å komme unna Hares poeng. Men er det likevel slik at kontraktteoretisk konstruktivisme - som opplagt bygger på intuisjoner og er avhengige av disse - samtidig kan reduseres til intuisjonisme? Selv om valgsituasjonen og beslutningsproblemet begrunnes i bestemte intuisjoner, hviler begrunnelsen av prinsippene på selve fremgangsmåten, prosedyren. Det tas med andre ord utgangspunkt i visse metaprinsipper som etablerer felles grunn for argumentasjonen. Disse prinsippene impliserer at det stilles krav til at enighet skal nås. Barry har argumentert for at nettopp disse metaprinsippene, sammen med forutsetningen om at implikasjonene av konstruksjonen er mer spesifikke enn premissene

konstruksjonen bygger på, sikrer at teorien er konstruktivistisk heller enn intuisjonistisk (Barry 1989). Mens intuisjonisme fokuserer på det individuelle, og kun er rettet mot å overbevise seg selv, er konstruktivisme utadventt. Konstruksjonen legger begrensninger på konklusjonen, slik at det blir noe mer enn egne oppfatninger (O'Neill 1996). Rawls argumenterer på følgende måte: «To justify a particular description of the initial situation one shows that it incorporates these commonly shared presumptions. One argues from widely accepted but weak premises to more specific conclusions. [...] The aim of the contract approach is to establish that taken together they (the premises) impose significant bounds on acceptable principles of justice» (Rawls 1971:18).

Likevel er det ikke til å komme bort i fra at jo mer vi tillater substansielle premisser i spesifikasjonen av valgsituasjonen - nettopp for å avlede mer konkrete og bestemte prinsipper - desto større blir også avhengigheten av partikulære intuisjoner. Nettopp dette synes å være trenden i nyere rettferdighetsteori. Spørsmålet er om det universelle siktet for kontrakteoretisk konstruktivisme dermed står i fare for å bli tonet ned. Kanskje ser vi en overgang fra forsøk på konstruksjon av almenyldige prinsipper til *rekonstruksjon* av et liberalt rettferdighetsbegrep? Dette skal jeg diskutere i avsnitt 5.

4.4 Oppsummering

Kontrakteoretisk konstruktivisme tar utgangspunkt i enkle og abstrakte forutsetninger om aktørene og valgsituasjonen, og prinsippene som følger blir derfor forholdsvis formale. Likevel har tilnæringsmåten også blitt kritisert for å ha en liberal slagside som sjelden gjøres eksplisitt. Dette skyldes ifølge kritikerne at det bygges inn substansielle moralske intuisjoner i modellen - som skillet mellom politikk og livsverdenen for øvrig, toleranse overfor ulike oppfatninger om det gode liv, forestillingen om upartiskhet som grunnlag for rettferdighet, forutsetningen om aktører som kan foreta rasjonelle valg av verdier og forutsetningen om aktørenes gjensidige uavhengighet. Metaprinsipper som etablerer felles grunn for argumentasjonen og legger begrensninger på hvilke resultater som er akseptable, sikrer at kontrakteoretisk konstruktivisme ikke kan reduseres til intuisjonisme.

5 Fra konstruksjon til rekonstruksjon?

Den kommunitære kritikken av kontraktteoretisk konstruktivisme har avstedkommet nye og interessante forsøk på å utvikle mer kontekstfølsomme teorier for rettferdig fordeling. Det settes stadig oftere spørsmålstegn ved nedtoningen av forestillinger om det gode liv. Universalismen blir «tynnere og tynnere». Selve den konstruktivistiske metode er likevel ikke forlatt. Fremdeles er det en målsetting å unngå partikularisme, i den forstand at teoriens gyldighetsområde viser utover en bestemt gruppe. Kommunitaristiske talsmenn har argumentert for at det i enhver kultur også er etablert praksiser for debatt av grunnleggende verdier og kritikk av eksisterende institusjoner, revisjon og refleksjon. Men hvordan kan vi sikre oss mot å «omfavne» gale praksiser og tradisjoner for selvkritikk? Står vi ikke kun igjen med en metode for «insiders reasoning» ved å appellere til tradisjonen?

Kontraktteoretikernes argumentet er som følger: Selv om vår identitet er grunnlagt i sosiale fellesskaper, følger ikke at begrunnelsen for prinsippene bør være grunnlagt i etablert praksis i et kulturelt fellesskap. I den moderne verden er kulturell pluralisme et faktum. Gitt det liberale frihetsidealet, bør nøytralitet og toleranse overfor ulike oppfatninger om det gode liv tilstrebes. Det ligger ingen motsetning i at selvet både er konstituert av kulturelle omgivelser, og at vi samtidig har mulighet til refleksjon og valg - nettopp for å finne ut av hva det gode liv betyr for oss. «Vi forstår oss selv som forut for våre formål, på den måten at intet formål eller mål er unntatt for en mulig ny undersøkelse. For å undersøke meningsfullt på nytt, må vi være i stand til å se vårt selv konstituert av andre motivasjoner enn dem vi har nå, for at vi skal ha noen grunn til å velge én snarere enn en annen. [...] Men det innebærer ikke at vi noensinne forestiller oss et selv som er helt ukonstituert av noe formål», hevder Will Kymlicka (Kymlicka referert i Mouritsen 1996: 169).

O'Neill argumenterer på samme måte for at partikularister ikke kan gi en begrunnelse for rettferdighet som er adekvat for vår verden i dag: globalisering krever reguleringer og konstruksjoner som har mer enn lokal «backing». Hun argumenterer for at begrunnelsen for rettferdighetsprinsipper derfor må hvile på at prinsippene skal kunne følges av dem som deltar i samhandlingen og være «[...] followable by others for whom it is to count as reasoning» (O'Neill 1996).

I det følgende skal jeg kort vise hvordan Rawls og Barry har utviklet en kontekststøttet form for kontrakteoretisk konstruktivisme.

5.1 Rawls' kantianske konstruktivisme

Rawls reviderte sin teori på 80- og 90-tallet til det han kalte kantiansk konstruktivisme. Siktemålet med teorien er ikke lenger å finne «[...] a conception of justice suitable for all societies regardless of their particular social or historical circumstances» (Rawls 1980:518), men å finne «[...] a public conception of justice that can gain the support of a stable overlapping consensus in a well-ordered democratic society» (Rawls 1987:19). Fordelingsprinsippene bør reflektere rettferdighetsoppfatninger som ligger latent i den liberale kulturarv, argumenterer Rawls. Gyldighetsområdet for teorien snevres dermed inn til vestlige liberale samfunn. Dette skiftet følger av at teoriens politiske aspekt aksentueres: prinsippene bør være politisk anvendbare i moderne samfunn: «As a practical matter no general moral conception can provide a publicly recognized basis for a conception of justice in a modern, democratic state», hevder han (Rawls 1985:225). Målsettingen for Rawls er å finne prinsipper som kan danne felles grunnlag for politiske institusjoner i pluralistiske samfunn. Rettferdige institusjoner gjør det mulig å forfølge ulike livsprosjekter og livsverdier. Moderne, demokratiske samfunn er kjennetegnet av verdipluralisme. Et legitimt referansepunkt for ulike krav om en bestemt fordeling av samfunnets goder, vil være et rettferdighetsprinsipp som alle godtar.

Prinsippene for rettferdig fordeling Rawls nå argumenterer for, er i all hovedsak formulert på samme måte som tidligere. Grunnleggende sett er også begrunnelsen for prinsippene den samme. Rawls argumenterer for at prinsippene vil være i overenstemmelse med våre veloverveide oppfatninger om rettferdighet. Vår fornuft og rettferdighetssans gjør det mulig for oss å reflektere over våre overbevisninger og over ulike begrunnelsesmåter for prinsippenes gyldighet. Valgsituasjonen spesifiseres slik at det er sannsynlig at utfallet, prinsippene for rettferdig fordeling, samsvarer med våre intuisjoner om rettferdighet. Men mens «vi» tidligere var «alle mennesker», er «vi» nå blitt til «medlemmer i moderne, demokratiske samfunn». Prinsippene avspeiler kort sagt en «overlappende konsensus» om fordelingsprinsipper mellom samfunnsmedlemmer med ulike oppfatninger om det gode liv. Borgere i pluralistiske samfunn deler en liberal arv som sikrer en basis for vurderingen av ulike krav om en rettferdig fordeling av samfunnets goder. En overlappende konsensus mellom ulike livsverdier forutsetter toleranse for andre syn og vilje til å finne felles politiske spilleregler.

Konstruksjonen av teorien er videre revidert noe i forhold til tidligere. Valget av prinsipper foretas ikke lenger av en rasjonell aktør, men av en kantiansk person som representerer borgere i liberale demokratier. Rawls tar avstand fra å lenke en

teori om rettferdighet til teorien om rasjonelle valg. Den kantianske person har kapasitet til å vurdere ulike oppfatninger om rettferdighet, frihet til å forme, endre og forfølge sin private oppfatning om det gode liv og har kapasitet til å forstå og handle i overensstemmelse med et offentlig rettferdighetsprinsipp. Denne personen forutsettes å velge fornuftig ut fra sine liberale overbevisninger og sin formale rettferdighetssans. Personen representerer «rimelige» livssyn. Dette innebærer at personen har vilje og interesse for å finne prinsipper som regulerer samfunnets institusjoner rettferdig, også i situasjoner der mange ulike livssynsoppfatninger er representert. Mens differanseprinsippet tidligere var begrunnet som et rasjonelt valg under usikkerhet, hviler begrunnelsen nå på den liberale idé om offentlig begrunnelse av hvilke krav individet legitimt kan stille til samfunnet og omvendt.

Rawls reviderte teori kan ses som et forsøk på å systematisere de politiske verdier som latent er til stede i utviklede, demokratiske samfunn. Rawls forsøker med andre ord å operasjonalisere trekk ved vår vestlige politiske kultur. Teorien er dermed begrenset til, og relevant for, den liberale tradisjonen.

Rawls har møtt kritikk for kun å forsøke å finne en metode for selvrefleksjon - heller enn å utvikle en metode som også kan benyttes overfor samfunn som ikke deler den liberale arv. I det følgende skal jeg kommentere Barrys innvending mot Rawls og hans alternative tilnærming.

5.2 Barrys «Rettferdighet som upartiskhet»

Barry (1989) argumenterer for at Rawls' teori bare vil være gyldig i den grad samfunnets medlemmer allerede deler en oppfatning om toleranse for ulike oppfatninger om det gode liv. Teoriens gyldighetsområde blir på denne måten snevret inn til liberale samfunn og kan ikke brukes kritisk overfor ikke-liberale samfunn. Dette mener Barry er en stor svakhet ved konstruksjonen, og han utvikler derfor en tilnærming som kan ivareta denne innvendingen.

Barry's siktemål er todelt. Dels ønsker han å finne frem til en tilnæringsmåte som avspeiler almengyldige krav til rettferdighet og dels ønsker han å finne prinsipper for rettferdig fordeling som er gyldige for liberale samfunn. Også Barry's teori er dermed en kontekstavhengig konstruksjon.

Barry argumenterer for at prinsippet for rettferdig fordeling bør avledes fra et almengyldig premiss og et «konvensjonelt» premiss. Det almengyldige premisset er formulert som et prinsipp om gjensidighet. I en rettferdighetsteoretisk kontekst

kan vi appellere til et almengyldig prinsipp om innlevelse i andre parters situasjon: hvis du anerkjenner mine interesser, skal jeg anerkjenne dine.

Det «konvensjonelle» premisset følger av Barrys liberale ståsted. Som Rawls tar han utgangspunkt i den liberale arvs forestillinger om frihet, likhet og offentlig begrunnelse av ulikhet. Barry tenker seg at det finnes flere ulike fordelingsordninger som er rettferdige, og argumenterer for at kultur og tradisjon bør avspeiles i den grad kravene til rettferdighet er tilfredsstillt: «Social justice should not be regarded as a blueprint mandating an identical set of institutions in every society. Differences of tradition and culture must legitimately feed through to differences in social institutions that are compatible with justice», sier han (Barry 1991). Videre argumenterer han for at valgsituasjonen bør formuleres slik at ulike interesser tas i betraktning, samtidig som avtalen avspeiler en felles målsetting om å finne et prinsipp for rettferdig fordeling som ingen av de berørte parter har rimelig grunn til å avvise.

Valgsituasjonen spesifiseres derfor slik at aktørene har kjennskap til sin identitet og har vetorett overfor ethvert forslag. Aktørene antas på samme tid å kunne overbevises om at andres krav bør tilfredsstilles - selv om aktøren selv ville kommet bedre ut ved en annen fordeling.

Men når er det rimelig at vetoretten tas i bruk? Barry argumenterer for at «We [...] cannot avoid the employment of a concept of reasonableness that has a substance to it» (Barry 1989:347). Han forutsetter derfor at aktørene har en felles forståelse av hva dette innebærer: «There must be [...] some shared understanding of what counts as a convincing case, and everyone must be prepared to concede that this position is untenable if a sound argument is made against it», sier han (Barry 1989:352). I dette ligger tilnærmingens «konvensjonelle» premiss. Ethvert samfunn bør reguleres av institusjoner som avspeiler samfunnsmedlemmenes felles tanker om rimelighet - gitt at institusjonene tilfredsstiller det almene kravet om upartiskhet¹³.

Barrys tilnærming er interessant nettopp fordi det universelle siktet forsøkes kombinert med et konvensjonelt element. Dermed blir det mulig å redusere begrunnelsens relativistiske aspekt.

¹³ I denne situasjonen argumenterer Barry for at like rettigheter vil velges fordi ingen har grunn til å akseptere ulik status. Videre hevder han at et prinsipp om personlig ansvar for frivillig risiko vil velges, slik at de generøse ikke utnyttes av de egoistiske (Barry 1989).

5.3 Oppsummering

Denne korte gjennomgangen indikerer at nye former for kontraktteoretisk konstruktivisme er utviklet de senere årene. Det liberale verdigrunnlaget er gjort eksplisitt. I den forstand er det heller en rekonstruksjon av liberale verdier enn konstruksjon av almengyldige prinsipper, det er snakk om. Men med denne utviklingen følger også faren for at det universelle elementet blir «tynnere og tynnere».

6 Avslutning

Er så noen fordelingsprinsipper mer rettferdige enn andre?

Med utgangspunkt i teorier for rettferdig fordeling kan vi svare et klart «ja» på dette spørsmålet. Ulike rettferdighetsteorier sikter nettopp mot å klargjøre hvilke intuisjoner og prinsipper som bør gis forrang ved konflikt og uklarhet. Dermed er det ikke sagt at de ulike posisjonene gir oss de endelige svarene på *hvilke* fordelingsprinsipper som er mer rettferdige enn andre. Det er heller ingen enighet om hva slags *normkilde* det bør appelleres til for å begrunne ulike prinsipper. I dette paperet har jeg fokusert på argumentet for at prinsipper for rettferdig fordeling bør konstrueres med utgangspunkt i moderne kontraktteori.

Etisk konstruktivisme er doktrinen om at rettferdighet konstitueres av prinsipper som er gjenstand for berørte parters enighet i en spesifisert beslutningssituasjon. I henhold til denne doktrinen, bør fordelingsprinsipper begrunnes i en konstruksjon alle kan godta. Siktemålet er å unngå intuisjonisme og partikularisme ved å angi en prosedyre for hvordan vi kommer fra isolerte intuisjoner til generelle prinsipper. Modellen bygges med utgangspunkt i metaprinsipper som etablerer et felles grunnlag for argumentasjon. Intuisjoner om rettferdighet betraktes med andre ord ikke som et uttrykk for uavhengige prinsipper, men som utgangspunkt for en generell teori som skal konstrueres.

Det er grunn til å være forsiktig med å tro at konstruktivisme er det endelige svaret på hvordan rettferdighetsprinsipper bør begrunnes. Det tilsynelatende nøytrale utgangspunktet er i beste fall naivt, i verste fall fremmedgjørende. Tilnærmingen er kritisert for å føre til tom formalisme, fordi modellene baserer seg på enkle og abstrakte forutsetninger om aktører og valgsituasjon. Abstraksjoner er vanskelig å komme utenom - både teoretisk og praktisk. Mer problematisk er konstruktivismens normative utgangspunkt, i den grad dette ikke begrunnes.

I publikasjonen har jeg argumentert for at den konstruktivistiske tilnæringsmåten kan være metodologisk fordelaktig, fordi en slik tilnæringsmåte tvinger fram klarhet og stringens i argumentasjonen. Samtidig er globaliseringen og «modernitetens etiske pluralisme» viktige grunner til å holde fast ved en avvisning av partikularisme. Substansielt er det å foretrekke at det normative utgangspunkt for den konstruktivistiske tilnærmingen gjøres eksplisitt, og at også det kontekstuelle elementet vektlegges. I de senere årene har vi nettopp sett en vridning fra konstruktivisme til rekonstruksjon av liberale verdier. Samtidig vil det være slik at jo mer vi tillater substansielle premisser i spesifikasjonen av valgsituasjonen - nettopp for å avlede mer konkrete og bestemte prinsipper - desto større blir også avhengigheten av partikulære intuisjoner. I dette ligger faren for større relativisme: hvorfor akseptere den ene konstruksjonen fremfor en annen? Utviklingen mot en uttynnet universalisme innebærer at kritikken mot partikularistene kan anvendes også mot dem som bekjenner seg til det konstruktivistiske prosjekt: Er det så å si tilstrekkelig å overbevise «sine egne», det vil si de som allerede i utgangspunktet er sympatisk innstilt, om berettigelsen av en tradisjon? Er det ikke heller slik at normene og forpliktelsene som følger av etablerte praksiser, synes nokså tilfeldige for dem som ikke deler samme erfaringsbakgrunn? Utfordringen synes å ligge i at vi unngår en relativistisk systematisering av «sånn gjør vi det hos oss».

Litteraturliste

- Barry, B. (1989), *Theories of Justice*. London: Harvester - Wheatsheaf
- Elster, J. (1992), *Local justice. How Institutions Allocate Scarce Goods and Necessary Burdens*. New York: Russel Sage Foundation
- Feiring, E. (1992), *Rettferdig fordeling - en analyse av debatten om sosial rettferdighet* Hovedoppgave. Oslo: Institutt for statsvitenskap, Universitet i Oslo
- Feiring, Eli 1999: *Beskrive for å vurdere?* Det 21. århundrets velferdssamfunn 16. Fafo-rapport 287. Oslo: Fafo.
- Frohlich, N. og J.A. Oppenheimer (1992), *Choosing Justice*. California: University of California Press
- Gauthier, D. (1986), *Morals by Agreement*. Oxford: Clarendon Press
- Gregersen, T. (1996), *Politiske værdier i et pluralistisk samfund - et forsvar for Rawls*. Århus: Politica nr 4 1996
- Hare, R.M. (1981), *Moral Thinking*. Oxford: Clarendon Press
- Kymlicka, W. (1990), *Two Theories of Justice*. Inquiry, vol 33, no 1 1990
- Lorenzen, H. (1995), *Når ikke alle kan få*. Rapport 95/13. Oslo: Institutt for samfunnsforskning
- MacIntyre, A (1981), *After Virtue: A Study in Moral Theory*. London: Duckworth
- MacIntyre, A (1988), *Whose Justice? Which rationality?* London: Duckworth
- Mouritsen, P (1996), *Det politiske fællesskab: liberalismen og dens nye kritikere*. Århus: Politica nr 2, 1996
- O'Neill, O. (1996), *Towards justice and virtue*. Cambridge: Cambridge University Press
- Pedersen, H.S. (1996), *Fra liberalisme til naturet*. Århus: Politica nr3, 1996
- Poulsen, J.J. (1996), *Det politiske filosofis landskab*. Århus: Politica, nr.2, 1996.
- Rawls, J. (1971), *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press

- Rawls, J. (1985), *Justice as Fairness; Political not Metaphysical*. Philosophy and Public Affairs, vol 14, no3, 1985
- Rawls, J. (1980), *Kantian Konstruktivism in Moral Theory*. The Journal of Philosophy, vol LXXVII, no 9, 1980
- Rawls, J. (1987), *The Idea of Overlapping Consensus*. Oxford Journal of Legal Studies, vol 7, no 1 1987
- Rawls, J. (1993), *Political Liberalism*. New York: Colombia University Press
- Ross, A. (1953), *Ret og Retfærdighet*. Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck
- Sandel, M. (1982), *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press
- Taylor, C. (1979), *Hegel and Modern Society* . Cambridge: Cambridge University Press
- Walzer, M. (1983), *Spheres of justice*. Oxford: Basil Blackwell
- Weber, M. (1978), *Economy and Society*. California: University of California Press
- Wetlesen, J. (1986), *Forelesninger over etikkens historie*. Oslo: Institutt for filosofi, Universitetet i Oslo

Publikasjoner fra Det 21. århundrets velferdssamfunn

Publikasjonen kan bestilles fra Fafo, Postboks 2947 Tøyen 0608 Oslo.
Telefon 22 08 86 00, Faks 22 08 87 00. E-post publikasjon@fafo.no

Ove Langeland (red.), Torkel Bjørnskau, Hilde Lorentzen og
Axel West Pedersen

Mellom frihet og fellesskap. Det 21. århundrets velferdssamfunn

Fafo-rapport 270. Fafo/Tiden. Kr. 348,-

- 1 Jon Erik Dølvik: Farvel solidaritet?. Internasjonale utfordringer for den norske arbeidslivsmodellen. Fafo-rapport 271. 60 sider. Kr 91,-
- 2 Victor D. Norman: Globalisering Betingelser for lønnsom næringsdrift og sysselsetting i Norge. Fafo-rapport 272. 26 sider. Kr 74,-
- 3 Steinar Holden: Frie kapitalkrefter. Noen konsekvenser for nasjonal økonomisk-politisk styring. Fafo-rapport 273. 30 sider. Kr 79,-
- 4 Alexander Wright Cappelen: Globalisering Utfordringer for norsk skatte- og fordelingspolitikk. Fafo-rapport 274. 30 sider. Kr 77,-
- 5 Morten Bøås: Norsk miljø- og ressurspolitikk mot tusenårsskiftet. Fafo-rapport 275. 48 sider. Kr 86,-
- 6 Keith Smith: Økonomisk vekst og «lavteknologi». Aktuelle spørsmålsstillinger for Norge. Fafo-rapport 276. 28 sider. Kr 75,-
- 7 Knut Arild Larsen: Utdanningsbasert kompetanse i dagens og morgendagens arbeidsmarked. Fafo-rapport 277. 40 sider. Kr 83,-
- 8 Lars-Henrik Johansen: Bak de store ord. Sammenlikninger av etter- og videreutdanning mellom bransjer og internasjonalt. Fafo-rapport 278. 132 sider. Kr 135,-
- 9 Per Kleppe: Solidaritetsalternativet - fortid og framtid. Fafo-rapport 279. 40 sider. Kr 82,-
- 10 Per Kleppe: Arbeidslinjen og de svake gruppene på arbeidsmarkedet. Fafo-rapport 280. 74 sider. Kr 107,-
- 11 Trond Petersen: Kjønnsspørsmålet. Hvor står vi i arbeidslivet. Fafo-rapport 281. 47 sider. Kr 83,-
- 12 Gunn Birkelund: Deltidsarbeid. Fafo-rapport 282. 36 sider. Kr 79,-
- 13 Jean Louis Laville: Arbeidets framtid. Den franske debatten. Fafo-rapport 283. 70 sider. Kr 91,-
- 14 Gerhard Bosch: Differensiering og fleksibilisering av arbeidstiden. På leting etter et nytt arbeidstidsparadigme. Fafo-rapport 284. 48 sider. Kr 83,-
- 15 Ove Langeland og Reid J. Stene: Holdninger til arbeid, lønn og fagbevegelse. Resultater fra en spørreundersøkelse. Fafo-rapport 285. 48 sider. Kr 83,-
- 16 Eli Feiring: Er noen fordelingsprinsipper mer rettferdige enn andre?. Fafo-rapport 286. 36 sider. Kr 77,-
- 17 Eli Feiring: Beskrive for å vurdere?. Om evaluering av fordelingsordningers verdigrunnlag. Fafo-rapport 287. 32 sider. Kr 75,-
- 18 Lars Fjell Hansson: Man skal ikke plage andre.... Om grenser for offentlig maktutøvelse for å redusere skader og død. Fafo-rapport 288. 70 sider. Kr 100,-

- 19 Kristin Hoff: Rettferdig skattlegging. En analyse av det normative grunnlaget for rettferdig fordeling av skattebyrden. Fafo-rapport 289. 112 sider. Kr 126,-
- 20 Kristin Hoff: Rettferdighet og effektivitet i det norske skattesystemet. Fafo-rapport 290. 44 sider. Kr 85,-
- 21 Hilde Lorentzen og Reid J. Stene: Holdninger og deltakelse i nærmiljø og organisasjonsliv. Resultater fra en spørreundersøkelse. Fafo-rapport 291. 47 sider. Kr 83,-
- 22 Espen Dahl: Solidaritet og velferd. Grunnlaget for oppslutning om velferdsstaten. Fafo-rapport 292. 62 sider. Kr 96,-
- 23 Espen Dahl: Hvor går helsevesenet?. Om likhet og effektivitet i norsk helsetjeneste. Fafo-rapport 293. 44 sider. Kr 82,-
- 24 Espen Dahl og Gunn Birkelund: Sysselsetting, klasse og helse 1980–1995. En analyse av fem norske levekårsundersøkelser. Fafo-rapport 294. 44 sider. Kr 79,-
- 25 Kåre Hagen: Den nordiske velferdsstaten. Museumsgjenstand eller bærekraftig samfunnsmodell?. Fafo-rapport 295. 47 sider. Kr 83,-
- 26 Kåre Hagen: Utviklingen i de skandinaviske velferdsstater. Fra krise til konsolidering?. Fafo-rapport 296. 47 sider. Kr 83,-
- 27 Per Kleppe: Bedre tjenesteyting i kommunene?. Fafo-rapport 297. 72 sider. Kr 100,-
- 28 Heidi Gautun: Endringer i familieomsorgen til eldre?. Fafo-rapport 298. 82 sider. Kr 103,-
- 29 Neil Gilbert: Selvhjelpsstaten. Et nytt paradigme for sosial trygghet. Fafo-rapport 299. 36 sider. Kr 75,-
- 30 Torkel Bjørnskau og Reid J. Stene: Holdninger til helse- og omsorgstjenester. Resultater fra en spørreundersøkelse. Fafo-rapport 300. 41 sider. Kr 79,-
- 31 Gunn Birkelund: Marginalisering i en velferdsstat. Fafo-rapport 301. 30 sider. Kr 75,-
- 32 Aksel Hatland: Nordisk alderspensjon under ombygging. Fafo-rapport 302. 32 sider. Kr 74,-
- 33 Tone Fløtten: Fattigdom i Norge. Problem eller bagatell?. Fafo-rapport 303. 114 sider. Kr 125,-
- 34 Anne Britt Djuve: Etniske minoriteter og de nordiske velferdsstatene. Fafo-rapport 304. 46 sider. Kr 86,-
- 35 Jardar E. Flaa og Axel W Pedersen: Holdninger til ulikhet, pensjon og trygd. Resultater fra en spørreundersøkelse. Fafo-rapport 305. 60 sider. Kr 91,-
- 36 Jon Erik Dølvik og Torgeir Stokke: Den norske forhandlingsmodellen. Et tilbakeblikk. Fafo-rapport 306. 46 sider. Kr 88,-
- 37 Keith Smith: Economic growth and "low-tech" industries. Issues for Norway. Fafo-rapport 307. 37 sider. Kr 77,- (Norsk utg. nr. 6)
- 38 Gunn Birkelund: Part-time work in a welfare state. Fafo-rapport 308. 30 sider. Kr 73,- (Norsk utg. nr. 12)
- 39 Jean Louis Laville: The future of work. The debate in France. Fafo-rapport 309. 80 sider. Kr 103,- (Norsk utg. nr. 13)
- 40 Jean Louis Laville: Le futur du travail. Le debat Francais. Fafo-rapport 310. 80 sider. Kr 103,- (Norsk utg. nr. 13)
- 41 Gerhard Bosch: Differenzierung und Flexibilisierung der Arbeitszeit. Die schwierige Suche nach einem neuen Arbeitszeitparadigma. Fafo-rapport 311. 67 sider. Kr 95,- (Norsk utg. nr. 14)
- 42 Neil Gilbert: The Enabling State. An Emerging Paradigm for Social Protection. Fafo-rapport 312. 35 sider. Kr 76,- (Norsk utg. nr. 29)
- 43 Bernard Enjolras: Labour-market regulation and economic performance. A review. Fafo-rapport 313. 44 sider. Kr 82,-
- 44 Bernard Enjolras: Welfare state and disincentives effects. Theoretical perspectives. Fafo-rapport 314. 51 sider. Kr 86,-

Eli Feiring

Er noen fordelingsprinsipper mer rettferdige enn andre?

er en av publikasjonene fra rapportserien i prosjektet Det 21. århundrets velferdssamfunn. Det er en omfattende serie med stor faglig spennvidde og flere bidrag fra forskere i inn- og utland. Sentrale temaer som dekkes i rapportserien er:

arbeidslivet med vekt på globalisering, næringsutvikling og sysselsetting; kompetanse, etter- og videreutdanning; forhandlinger og trepartssamarbeid

hverdagslivet med vekt på familie, nærmiljø og frivillige organisasjoner; normer, holdninger og verdier

velferdstjenester med vekt på helse, omsorg og sosial trygghet; velferdsstat, privatisering og levekår

velferdstjenester med vekt på pensjoner, inntektssikring og fordeling; økonomisk ulikhet og fattigdom

Fafo
Forskningstiftelsen Fafo
Borggata 2B/Postboks 2947 Tøyen
N-0608 Oslo
<http://www.fafo.no>

Det 21. århundrets velferdssamfunn 16
Fafo-rapport 286
ISBN 82-7422-264-4